

հաստատունք Ազոնցի գրչին տակ, բիւզանդական իր ուսումնասիրութեանց ընդմէջէն: Ի՞նչ խորագոյն թափանցումով անիկա կը գատէ տոսսպէլը, սուտը, ծածկուածը, աղաւաղուածը, խեղաթիւրուածը — բոլորն ալ արդիւնք բիւզանդական քրոնիկները սըրբազրող օգիին — և կը գտնէ իրաւը, մարդկայինը, հարազատը: Տեսակ մը հազար ու մէկ գիշերներու հէքեաթ քանի մը հարիւր տարիներու վրայ երկարածգուող: Ն. Ազոնց վաւերական գրագէտ մըն է, երբ կայսրեր, կայսրուհիներ, մեծ հոգեւորականներ, մեծ զօրավարներ, խուլ զանգուածներ կը նեաւէ կրկէս անոնց վրայէն վերցնելով աւանդութեան մաշած մաշկեակը, երեսն բերելով մեզի համար գիտար ըմբռնելի ահաւոր աշխարհը, իր խռովիչ իրականութեանն ու գեղեցկութեանը մէջ: Եւ այս ամէնը առանց գրականութեան և առանց տափափութեան: Առանց հմտութիւն ծախելու սնապարծութեան, ամէն բան ըսելու ունայնամտութեան. ու տսիկա Ազոնցի արժանիքներէն մին է: Ի՞նչ մեծ բարիք պիտի ըլլար այս մարդը, եթէ այս աշխատանքը տարածուէր մեր ժողովուրդի պատմութեան ամբողջ երկայնքով, ահա թէ ինչու խորունկ է մեր կսկիծը և անդամաւնելի մեր սուգը:

Մեր օրերու մեծագոյն կորուստներու երկրորդն է անիկա, կոմիտասէն ետքը. անոնք մարդեր էին որոնք ազգ մը գտան:

ԵՂԻՇԷ՛ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՊԱՆԴԱՍԻՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՔԱՆԱՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔՆԵՐ ՅՈՐԴԱՆԱՆՈՒ ԶՈՒՐԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Շնորհիւ հրեայ պատմագիր Յովսէփոսի, գիտենք որ իր դարուն Հուլէ լիճը կը կրէր Սեմագոնիդիս անունը, ինչ որ կը հաստատուի Թալմուտի միջոցաւ ալ, ուր կը կարդանք «Սեմագ» ձեւը, և թէ լիճին շրջակայ դաւառը կը կոչուէր Ուլաթ հա, զա՛րձեալ ըստ Յովսէփոսի, որ ալ է Հուլէ անունէն, վարչականօրէն զօրձածական դեռ Միջին դարուն: Արդ, Սեմագ կամ Սեմագոնիդիս լիճի ամբողջ շրջանը, ըստ Ռաս Շամբայի բնագրին, գիցարանական այն վայրն էր՝ որ հիներէն կոչուած էր նաեւ ան — Սմաֆ «Սամաքի ճախճախուտ»ը, ա՛յն ձևով որ յիշուած է բնագրին մէջ և որ ճշգրտէն կը համապատասխանէ այժմու wrs էլ-Հուլէին: Եթէ վերին Յորդանանի գաւառը կարեւոր դեր մը խաղացած է փիւնիկեան հնագոյն գիցարանութեանց մէջ, պարզ ա՛յն պատճառով է որ իրենց մերձակայ ծովեզերքին վրայ հաստատուած Սիդոնացիք հո՛ն տաւածած էին իրենց տիրապետութիւնը: Արդ, ըստ Հին Ուխտի գրոց, Լայշ քաղաքը Դան անունը առաւ՝ երբ Դատաւորաց Ժամանակ Դանի խորայնեան ցեղախումբը հո՛ն հաստատուեցաւ, շատերու կարգին մասնաւորաբար բնական հարստութիւններով օժտուած այդ գաւառը խուզարկելէ յետոյ:

«Եւ նոքա առին զոր ինչ արարն Միքա եւ զքահանայն նորա, և չօգան ի Լայիսա՝ ի ժողովուրդն հանդարտացեալ և վստահացեալ յուսով. և հարին զնոսա սրով սուսերի, եւ զքաղաքն այրեցին. և ոչ ոք էր որ փրկէր. զի հեռի էին ի Սիդոնացւոց, և բանք ինչ ոչ էին նոցա ընդ ումեք ի մարդկանէ. եւ նա կայ ի հովտի տանն Ռովբայ: Եւ շինեցին զքաղաքն և բնակեցան ի նմա. և կոչեցին զանունն նորա Դան՝ ըստ անուան հօրն իւրեանց՝ որ եղև յիսրայելի. և էր անուն քաղաքին յառաջագոյն Լայիսա: Եւ կանգնեցին իւրեանց որդիքն Դանայ...» (Դատաւորաց՝ ԺԼ. 27 - 30):

Առաջին անգամ կը պատահի որ արտաքին աղբիւր մը ստուգէ Դատաւորաց Դիւրին տուեալներէն մէկը, շա՛տ աւելի կարեւոր եզրակացութեան մը յանգել տա-

լով Ս. Գրական զեանի վրայ աշխատող գիտունները: Դանացիներու պարագայական զաղթի պատմութեան մէջ ո՛չ իսկ նուազագոյն յիշատակութիւնը կայ Փղշտացիներուն: Եւ արդարեւ ԴԱՏԱՆՈՐԱԳ Գիրքը որոշապէս կը հաստատէ որ Դանացիներու տեղափոխութիւնը ո՛չ թէ Փղշտացիներէն պարտադրուեցաւ, այլ Ամհորացիներէն:

«Եւ նեղեաց Ամուրացին զորդիսն Դանայ ի լերինն, զի ոչ տայր նոցա թոյլ՝ իջանել ի հովիտսն: Եւ սկսաւ Ամուրհացին բնակել ի լերինն մուրաստանի...» (ԴԱՏԱՆՈՐԱԳ՝ Ա. 34): Արդ, Փղշտացիք տակաւին հաստատուած չէին Սուրիոյ հարաւային ձովեղերքին վրայ և հետեւաբար կարելի պիտի չըլլար եգիպտացիներու ծանր լուծէն ազատելու Աստուծոյ խոստման համաձայն Իսրայելի որդիներուն ելքը զնել 1225 (Ի. ա.) տարիէն կանխագոյն թուականի մը, ինչպէս որ տակաւին շատեր սովոր են զնել:

Միակ դժուարութիւնը որուն կը բախին գիտուններ՝ սա է որ Սուրիոյ և Պաղեստինի մէջ արօտավայրերը քիչ ըլլալուն կարելի չէր մեծ թիւով արջառի հօտեր բուծանել: Միակ և բարեպատեհ բացառութիւնը Պասանի երկիրը կը կազմէր, ու ա՛յլ աւելի վերին Յորդանանի շրջանը, մասնաւորաբար Հուլէ լիճի շրջակաները, ուր առաջին ակնարկով նախ կը տեսնուին ցորենի անհաշուելի արտեր: Հո՞ս են նոյնպէս կորի Արաբներուն բնակավայրերը, իրենց ազնուազգի ուղտերովը, գոմէշներովը ու ոչխարի հօտերովը: Գետին երեսի ամէն մէկ վայրէն ժայթքող բազմաթիւ ակերու շողորհիւ խոնաւցած կարմրամոյն սև հողէ բաղկացած դաշտավայրը չափազանց պարարտ է: Լիճին մօտ բուսականութիւնը հրաշալի պայմաններու տակ կ'աճի: Բոլորովին վճիտ ջուր մը կը հոսի առատօրէն, բայց դժուարաւ կարելի է ջուրին մօտենալ, վասն զի անցնիլ պէտք է ոտնասոյղ արօտավայրերէ, ուր կը բարձրանան բուններնին հողի մէջ թաղուած պապիրոսներ, բաւական կակուղ տղամային տարածութեան մը վրայ: Երեք մեղրէն աւելի բարձր եղող իր ցողունովը, պապիրոսը կը կազմէ հատանելի իսկական անտառներ: Լիճը չափազանց շատ ձուկեր ունի իր մէջ և զինքը շրջապատող արօտավայրերը մասնաւորապէս կը յարմարին ուղտի և գոմէշի: Պա-

պիրոսի հունձքը շատ արդիւնաւոր է ու ծառերու չափ հասակ ունեցող պապիրոսը կը ծածկէ գրեթէ ամբողջ լիճը իր տղամային ընդարձակ շրջականերովը:

Երկրին ներկայ վիճակը սակայն կարելի չէ երբեք բաղդատել անցեալի բարգաւաճ վիճակին հետ, այնքան որ յետագիւած է: Ո՛չ մէկ կասկած որ հիները իրենց ճարտարութեամբը շատ հին ժամանակներէն ի վեր կրցած էին օգտագործել ջուրերը ու նոյնքան օգտագործել կենդանաբուծութեան այնքան յարմարութիւն ունեցող հողը: Ու տակաւին միջին դարուն մէջ արաբ աշխարհագիրներ Հուլէի գաւառը կը ներկայացնեն բազմամարդ ու չափազանց պտղաբեր, ջուրի բազմաթիւ ընթացքներով ոռոգուած, ուր այնքան յաջողութեամբ կը մշակուին ու կ'աճին բամպակն ու բրինձը: Պէտք չէ զարմանալ ուրեմն որ այդքան առատութիւն պարգևող ջուրի ակիր ամբողջ շրջանը ճանչցուցած ըլլան իրր Ալիյան Բա'ազի անձնական երկիրը, իբր տէրը ընդհողեայ ջուրերու:

Այս երկրի հիւսիսը Տիրուսէն Դամասկոս տանող հին ճամբայ մը կ'անցնի, որուն հետքերը ներկայիս ամբողջովին գտնուած են: Ս. Գիրքը ուղեւով ակնարկել զիրար կտրող կարեւոր ճամբաներու մէջ Դանի ունեցած գիրքին, կ'ըսէ.

«... և եղիցի Դան օձ դարանակալ ի ճանապարհի, հարկանել զգարչապար երկվարի և ընկենուլ զհեծեալն յետա...» (ԻՐՈՆՈՂԻ՝ ԽԹ. 17-18):

Բայց չաստուածները չէին դժուարեւ ցամաքային այս ճամբան ընտրելու. անոնք վերին Յորդանանի արօտավայրերը կը հասնէին, «թռչելով» Լիբանանի վրայէն:

Այժմ տեսնենք Ռաս Շամրայի (հինն Ուկարիդ) մէջէն ու շրջականերէն գտնուած բազմաթիւ շահեկան տախտակներէն (tablettes) այս մէկը, ուր՝ ըստ որում կը յիշուի թէ երկիրը լեցուն էր վայրի ցուլերով, կ'ենթադրուի թէ Բա'ազ հոն չէր հասներ առանց զինուած ըլլալու, մանաւանդ որ հոն պիտի երթար զարնել սպաններու համար իր հակառակորդները, որոնք անտարակոյս ցուլերը պիտի ըլլային, քանի որ անոնցմէ զատ ուրիշ ունէ կենդանի չի՛լ յիշուելի սոյն բնագրին մէջ: Այսպէս հոն կը կարգանք:

«Ան (Բա'աղ) ձեռքին մէջ առաւ իր աղեղը, եւ իր նետերը՝ իր աջ կողմը»:

Ապա ան ուղղութեամբ [լեռն]՝: Դէպի Սամաի արօտավայրը, լեցուն վայրի ցու-

եթէ ընդունինք այս մեկնութիւնը, այն ատեն մենք զմեզ կը գտնենք, ըստ René Dussaud-ի, Բա'աղի նոր օրսի մը առջև: Գեթ. Հայր Լակրանտ(*) իրաւունք ունէր արդարեւ «որսորդ» բառով թարգմանելու agzotès մակդիրը՝ զոր Պիպլոսցի Փիլոն կը վերագրէր xochonով մը պատկերացում ու ցուլերէ շրջապատուած չաստուծոյ մը, զոր ճիշտ պիտի ըլլար անշուշտ ընդունիլ Հելլոսպոլսական Արամազդ չաստուծոյ կուռքը(**): Ու արդարեւ Հելլոսպոլսական (Պա'ալպէք) այդ արձանը ներկայացուած էր Բալլսինիոն անունին տակ: Անազ կոյսը Բա'աղի կը հետեւի, թեաքարէ՝

«Անազ կոյսը թեւ կը վերցունէ,

Ան կը բարձրացնէ թեւը, ու թռչելով կը հասնի Սամաի արօտավայրը, վայրի ցուլերով լեցուն»:

Այն գաղափարը թէ չաստուծոները ուղած ատեննին կը տեղափոխուէին, շատ ընդհանրացած էր ու դարձեալ դիրաւ կը բացատրուէր այն երեւոյթը՝ որ շատ յաճախ չաստուծոները իրր հետեորդ, թռչուն մը ունին իրենց հետ: Այսպէս՝ Սանգոնեաթոն միայն էլ չաստուծոյն չէ որ թեւեր կուտայ, այլ և բոլոր միւս չաստուծոներուն, «ցոյց տալու համար որ անոնք կոռոնոսի (Kronos) հետ կը թռչէին»: Ասկէ զատ չաստուծոներու ընտանիքին մէջ ընդհանրապէս երկնային սուրհանդակներն են որ պէտք ունին աւելի փոխադրական նման միջոցներու: Չաստուծուհիները նախասիրաբար կ'ընտրեն իրենց հետեորդները, ըլլան անոնք Խիսը, Նեփթիսը, կամ Իշթարը: Ինչպէս կարթագինէն, անանկ ալ Ուկարիդը տուած է թեւաւոր չաստուծուհիներու պատկերներ: Ռաս Շամրայէն ու հոսկէ ո՛չ շատ հեռու իր Բա'աղ տաճարէն գտնուած քարակրային կոթողի (stèle) մը վրայ փորագրուած չաստուծուհին՝ որ Անազը կրնայ եղած ըլլալ, մէկ ձեռքին մէջ նիզակը բռնած է, իսկ միւսին մէջ կանթաւոր խաչը,

«ու իրր շրջազգեստ կը կրէ թռչունի մը թեւը, իր բարեձեւ մարմնոյն վրայ ամբացուած»: Պիտի տեսնենք նոյնպէս որ Բա'աղ թռած վիճակի մէջ աղեղը կը քաշէ, յղացում մը՝ որ իրականացած է Ասուր չաստուծոյ նկարներուն մէջ:

Արդ, Բա'աղ և Անազ կը հասնին Սա-մաքի դալարազարդ երկիրը: Անազի եղբայրը՝ Ալիյան Բա'աղ՝ չաստուծուհին կ'ընդունի հետեւեալ բառերով.

«Այն ատեն Ալիյան Բա'աղ կը բռնայ աչքերը, կը բռնայ աչքերը,

Ու կ'ըսէ, ու կ'ըսէ.

(Ո՛վ) կոյս Անազ (զու) չորհալի (եւ)

Բոլոր արօտավայրերուն մէջ»:

Քերթուածին յաջորդ տունը քանի մը անորոշութիւններ կը ներկայացնէ: Պր. Virolleaud այնպէս կը հասկնայ որ Բա'աղ յարգանք կը մատուցանէ Անազի ու նոյն իսկ կը խոնարհի անոր օտքերուն առջեւ, ինչ որ զժուար է ընդունիլ: Հետագայ տողերուն մէջ պարզ է որ իր աղեղովը զրահուած չաստուծու աղեղածիլներու յատուկ ծնրաչոք զիրք տուած է ու գետին հակած է պարզապէս քաշելու համար:

«Բա'աղ կը վազէ զէպի նա (Անազ)

Ու կանգ կ'առնէ անոր օտքերուն առջև:

Մէկ ծունդը զետին կը դնէ ու կը հակի.

Ապա ձայնը կը հանէ ու կը գոչէ.

(Ո՛վ) Տիկինդ արօտավայրերու և...

(Իմ) եղջիւրս (իմ ուշոյ) քու ապահովու-

(Ո՛վ) կոյս Անազ, [թիւնդ (է)],

(Իմ) եղջիւրս քու ապահովութիւնդ (է)»:

Յայտնի է որ եղջիւրը ուժին խոհրդանիշն է ու Բա'աղ ներկայացուած էր՝ մասնաւորապէս Ռաս Շամրայի կոթողին վրայ, կրելով եղջիւրաւոր խոյր մը: Ո՞րպիսի վտանգ մը կը սպառնար Անազի. միայն վայրի ցուլերն է որ կրնային յարձակիլ իր վրայ:

«Բա'աղ կը քաշէ (աղեղը), [թռչելով, Բա'աղ կը քաշէ (վայրի ցուլերուն վրայ), Մենք պիտի զգեսնենք թշնամիները [նետը]: Ու զետին պիտի տապալենք հղբօրդ թշնամի-

Այդ եղբայրը Ալիյան Բա'աղն է. քիչ յետոյ յայտնի պիտի ըլլայ թէ ինչո՞ւ համար ան թշնամին դարձած էր վայրի ցուլերուն ու միաժամանակ պիտի բացատրուէր Բա'աղի ու Ամազի իրարու հետ ունեցած աղերսը.

(*) Etudes Religieuses Sémitiques. Բ. տպագրութիւն. էջ 412):

(**) Տեսնել իմ՝ Հելլոսպոլսական Արամազդի Պիլնէ: Անանք ընդարձակ զրուցութիւնը, Կոչնակ 1940 և 1941:

«Այն ատեն կոյս Անադ վերցուց աչքերը,
Ան վերցուց աչքերը,
Ու ան գոչեց, ան գոչեց
(Ահա) մատաղցու երինջը որ կուգայ (ու) կ'եր-
Ան կուգայ ու կ'երթայ թայ,
Ու ան կուգայ ցաւերովը (ծննդական)
Հաճելի ու գեղատեսիլ (գաւառներու մէջ)»:

Բնագրին մէջ երեցած ընդհատ մը
դժբախտաբար թողլ չի տար հետեւելու
գործողութեան շարունակմանը, բայց եր-
բորդ սխեմակլին վրայ կարգացուած հետա-
գայ տողերէն կը տեսնուի որ կը գտնուինք
շարունակ Սամաքի բնածիր երկրին մէջ:

«Նէ կ'երթայ ու կը յառաջանայ (տղարեքի միւս-
նոյն ցաւերով),
Հաճելի ու գեղատեսիլ (երկրներու) մէջ,
Մատաղցու երինջը, մատաղցու երինջը...
Նէ վար կը դնէ ցուլ մը (Բա'աղ Հատտաթի համար)
Ու վայրի եղ մը (մըրիկներու Զիւաւորին համար)»:

Պր. Virolleaud կ'ընդունի որ բնագրին
մէջ մէկէ աւելի անգամներ յիշուած «հա-
ճելի և գեղեցիկ» բացատրութիւններ կը
պատկանէին իրականութեան մէջ այդպէս
կոչուած երկրին: Արդարեւ բաւական նշա-
նակելի պարագայ մըն է զիտել որ Հուլէ
լիճին մերձակայքը զիւղ մը կայ որ նախմէ
կը կոչուի: Անտարակոյս որ այս անունով
զիւղ մը գիպուածական հանդիպում մըն է
պարզապէս, և որ կը յատկանշէ գաւառը:
Տարակոյս չկայ որ ծնածը մէկ հորթ է
միայն ու ընդհանրապէս կը զիտուի որ
մըրիկներու ձիաւորը Ալիյանն էր. կրնայ
ըլլալ: Բայց հոս կը թուի նոյնինքն Բա'աղ
Հատտաթը ըլլալ: Յաջորդ համարներէն
յայտնի կ'ըլլայ արդարեւ՝ որ Պր. Virolleaudի
այդ հատուածին վերակազմութիւնը ճիշտ
է, վասն զի ան կը յենու հատուածին վեր-
ջաւորութեանը՝ ուր դէպքերը այլևս լրա-
ցած ըլլալով, Անադ կ'աւետէ բարի լուրը:

«(Անադ) կը զիմէ Բա'աղի.
Աւետէ՛, ո՛վ Բա'աղ, էլի բարի լուրը.
Աւետէ՛ զայդ, (ո՛վ) Տակոնի որդի!
(Գիտցընելու համար որ) Բա'աղ Հատ(տաթ)
ցուլ մը ունեցաւ
Ու մըրիկներու ձիաւորն ալ՝ վայրի եղ մը,
Թող հրճուի Ալիյան Բա'աղը!»:

Բնագրին բոլոր հատուածներուն մէջ
«Հնորհ» և «գեղեցիկութիւն» Ալիյան Բա'աղը
կը յատկանշեն միայն:

«Արօտավայրին (մէջ) դէպի իմ Շնորհս կը
թափառիմ,
Դէպի Գեղեցիկութիւնը ջրեղերքի դաշտին»:

Նշանակելի է նոյնպէս որ մատաղցու
երինջը կը չըջապատէ իր հորթը ու ասիկա
բնական է, վասն զի հորթը իր տեղը պիտի
ունենայ չատուածներու քով: Դժբախ-
տաբար հատուածը հոս ևս պակասուոր է:
Բայտ René Dussaudի կարելի է այսպէս
լրացնել:

«(Մատակ ցուլը) կը գգուէ (իր հորթը)
(Մատակ ցուլը) կը գգուէ (իր վայրի ցուլը)»:

Հատուածին այս վերջին տողերը վեր-
ջիշէ կուտան Արսլան թաղի (յայնկոյս եփ-
րատի, Կարկեմիշէն ոչ շատ հեռու) փղոսկրէ
բաղմաթիւ նուրբ շիգները (plaque), որոնք
կը ներկայացնեն իր հորթին կաթ տուող ու
զայն գգուող կով մը: Թէ՛ այս և թէ՛ փիւ-
նիկո - կիպրական միւսնոյն մոսխլի բոլոր
նմոյշները կը պատկանին աւելի եզակի ան-
արուեստին՝ քան թէ եզակատականին, երբ
աւելցուի նաև որ եզակի անուանու-
թեան մէջ մոսխլը կրօնական նկարագիր մը
ունի, ինչ որ կը պակսի եզակատականին
մէջ: Դիտելի պարագայ մըն է նոյնպէս՝
որ փղոսկրէ այս շատ թանկագին շիգներէն
չատերուն կունակի կողմը փորագրուած
փիւնիկներէն զիրերը շատ աւելի հին են
քան Հազայիլը յիշատակող արձանագրու-
թիւնը: Պէտք է ընդունիլ որ Հազայիլ
թագաւորի կողմէ ապսպրուած կարասինե-
րու շինութեան մէջ շատ աւելի հին շիգներ
գործածուեցան որոնք ո՛չ թէ Դամասկոսի
աշխատանոցներուն մէջ փորագրուեցան,
ինչ որ շատ ալ կարելի է, այլ փիւնիկ-
եան աշխատանոցի մը մէջ: Իսկ վրան իշ-
խանի մը պատկերը փորագրուած ու Հա-
զայիլը ներկայացնող փղոսկրէ ուրիշ շիգ
մը Դամասկոսի մէջ փորագրուած էր: Այս
բոլորէն հաստատ կերպով կ'ապացուցուի
որ փիւնիկեան արուեստագէտները շատ
լաւ ծանօթ էին Հուլէ լիճին գեղեցիկ շրջ-
ջավայրին մէջ ծնունդ առած աւանդապէ-
սին:

(Ետ.)

ԱՐՏԱԽԱԶԻ ԱՐՔԵՊՈ.